

نسخه‌هایی کهن از شرح اشارات طوسی:

نسبت آنها با نسخه مؤلف و نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم اثر

سید محمد عمادی حائری*

چکیده

در مقاله حاضر، نویسنده از چند دستنویس کهن و با اهمیت شرح اشارات خواجه نصیرالدین طوسی، که برخی از آنها در زمان حیات وی کتابت شده، سخن می‌گوید و با تحلیل پاره‌ای از ویژگیهای آنها، مانند محل درج افزوده بعدی طوسی به کتاب در باره داستان سلامان و ابسال، می‌کوشد نسبت این دستنویسها را با نسخه اصل مؤلف و تحریرهای بعدی او تعیین کند. نویسنده در ضمن مقاله، به نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم شرح اشارات طوسی نیز توجه می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: شرح اشارات، نصیرالدین طوسی، افزوده‌های مؤلف، نسخه‌های خطی، سلامان و ابسال، سنت آموزشی.

* پژوهشگر متون و مصحح؛ عضو گروه متن‌شناسی مرکز پژوهشی میراث مکتوب
E-mail: m.emadihaeri@gmail.com

حل مشکلات کتاب الإشارات و التنبیها، مشهور به شرح/اشارات، اثر فلسفی مهم و معروف خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ ق) است. از این اثر تأثیرگذار، نسخه‌های خطی بسیاری در دست است. یکی از آن نسخه‌ها، دستنویسی است کهن که از سالیان گذشته به عنوان نسخه دستنویست مؤلف مشهور شده بود (نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۳-۲۴) و صورت نسخه‌برگردان آن چندی پیش انتشار یافت.^۱ افزون بر این دستنویس منسوب به خط طوسی (دستنویس نسخه‌برگردان) که تاریخ کتابت ندارد، از شرح/اشارات نسخه‌های کهن دیگری بر جای مانده که برخی از آنها در زمان حیات مؤلف استنساخ شده‌اند (نک: همان: ۲۱-۲۲).^۲

در نوشته پیش‌رو، از چند نسخه کهن شرح/اشارات — که برخی از آنها در زمان حیات مؤلف کتابت شده — سخن می‌گوییم و با تحلیل پاره‌ای از ویژگی‌های آنها، می‌کوشیم نسبتشان را با نسخه اصل مؤلف بیابیم؛ ضمن آنکه به نکته‌هایی در باب سنت تعلیم و تعلم شرح/اشارات اشاره خواهیم کرد. در آغاز، دو نکته کلیدی که در تحلیل هر دستنویس کهنی از شرح/اشارات باید به آنها توجه داشت شایان یادآوری است:

۱- طوسی به تصریح خود (طوسی، شرح الإشارات و التنبیها، چاپ حسن‌زاده: ۳/ ۱۰۲۵، چاپ دنیا: ۵۳/۴)، افزون بر بیست سال پس از اتمام شرح/اشارات مطلبی نسبتاً مفصل در باب داستان «سلامان و ابدال» به کتاب افزود.^۳ چنانکه در جایی دیگر یادآور شده‌ایم، در دستنویس نسخه‌برگردان بخشی که این افزوده را دربر دارد — به خط کاتب اصلی — ساقط شده، اما «اگر بخش مذکور در این نسخه مانده بود، ممکن بود بتوان با تکیه بر بود و نبود این بخش تاریخ تحریر این نسخه منسوب به خط طوسی را تعیین کرد» (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۱، پانویس ۵). همین ملاک را می‌توان در تعیین تحریر نسخه اساس هر یک از دستنویسهای کهن کتاب در نظر گرفت.

۲- از برخی شواهد برمی‌آید که طوسی بیش از یک بار شرح/اشارات را تحریر و استنساخ — یا تقریر و املاء — کرده است (نک: همان: ۲۱). پس برخی

خط‌خوردگیها و اضافات و تصحیحات بعضی نسخ قدیم که صورتی همانند نسخه اصل مؤلف بدانها داده است، می‌تواند به قلم شاگردان نزدیک طوسی — در حین قرائت و تقریر و املاء کتاب به همراهی مصنف — باشد و صرف خط‌خوردگیها و اصلاحات بعدی نشانه آن نیست که یک دستنویس به خط مؤلف است، به‌ویژه در متنی آموزشی همچون شرح اشارات.

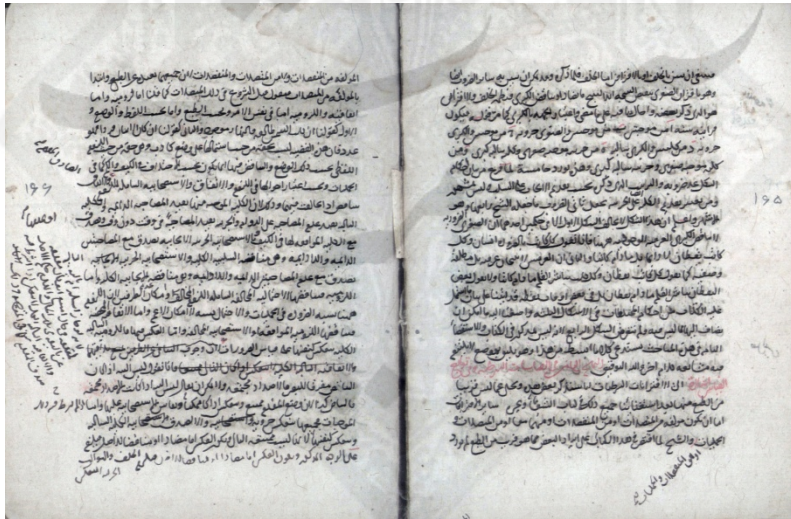
۱. دستنویس دانشگاه: نسخه دستنویست مؤلف؟

نسخه شماره ۱۹۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دستنویسی است کهن^۴ از شرح اشارات که در شکل کنونی تنها تا پایان شرح اشاره اول نهج هشتم (از قسمت منطق کتاب) را دربردارد.^۵ برگهایی از آغاز این نسخه ساقط شده که در ادوار متأخر — و به خط شکسته نستعلیق — این افتادگیها را استدراک و نسخه را تکمیل کرده‌اند (دستنویس دانشگاه: ص ۲۷-۰، ۳۸-۳۹).^۶ پایان نسخه نیز افتادگی دارد و معلوم نیست که نسخه در اصل چه وضعیتی داشته و آیا شامل قسمت حکمت کتاب نیز بوده است یا نه.

از آنجا که در بخش کهن نسخه، کمابیش تصحیحات و اضافاتی در هامش آمده، مطالبی به حاشیه رفته و گاه بخشی از متن خط خورده است (برای نمونه، نک: تصویر ۱ و ۲)، دانش‌پژوه تلویحاً این احتمال را مطرح کرده که این نسخه، دستنویس مؤلف باشد و در وصف آن نوشته است: «تصحیح‌شده در هامش و مطالبی به حاشیه رفته و متن خط خورده است. نسخه اصل را می‌ماند» (دانش‌پژوه ۱۳۳۹: ۸ / ۵۲۷). اما با توجه به وجود نسخه‌هایی متعدد از شرح اشارات که چنین ویژگی‌ای دارند، این قرینه برای اثبات انتساب این دستنویس به مؤلف بسنده نیست. در نگاهی اجمالی به نسخه، قرائن استواری که انتساب این دستنویس را به مؤلف تأیید کند جلب توجه نمی‌کند.



تصویر ۱: دستنویس دانشگاه، ص ۷۷-۷۸



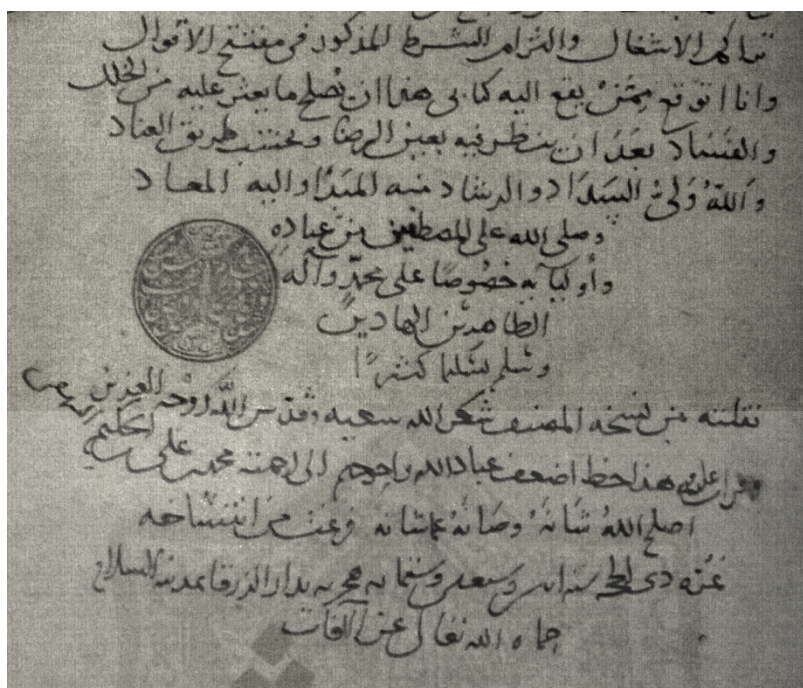
تصویر ۲: دستنویس دانشگاه، ص ۱۶۵-۱۶۶

۲. دستنویس لیدن: نسخه‌ای منقول از دستنویست مؤلف؟

آقای یوئپ لمیر* در مقاله‌ای که به مناسبت «همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی» (تهران، ۴-۵ اسفند ۱۳۸۹) ارائه کرد، از دو نسخه کهن شرح/اشارات که در مجموعه نسخ خطی کتابخانه دانشگاه لیدن (هلند) محفوظ است سخن گفت.^۷ یکی از این دو نسخه که موضوع بحث ماست و لمیر در مقاله‌اش آن را به عنوان نسخه‌ای کهن که در زمان حیات طوسی کتابت شده و همراه با یادداشتی از علامه حلی — شاگرد نامدار طوسی — است معرفی کرده، به شماره ۹۵ OR در کتابخانه دانشگاه لیدن نگهداری می‌شود.

در پایان این دستنویس، ترقیمه‌ای با این عبارات آمده است: «نقلته من نسخة المصنّف — شكر الله سعيه و قدّس الله روحه العزيز — و قرأت عليه. هذا خط أضعف عبادة الله و أحوجهم إلى رحمته محمد بن علي بن الحكيم البيهقي — أصلح الله شأنه و صانه عمّا شأنه — فرغت من انتساخه غرة ذى الحجة سنة إثنين و سبعين و ستمائة هجرية بـ دارالزرقاء [ء] بـ مدينة السلام — حماه الله تعالى عن الآفات —» (دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ a؛ تصویر ۳).

* Joep Lameer

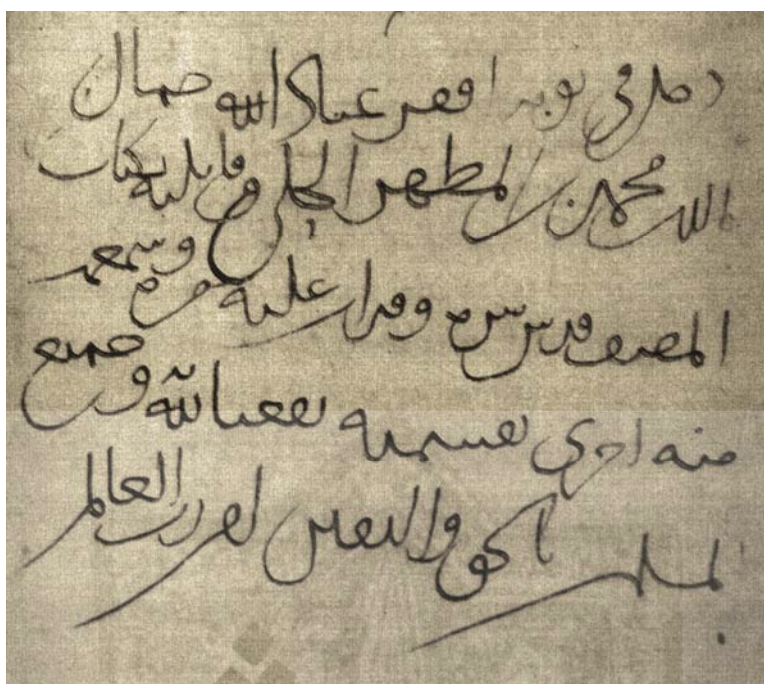


تصویر ۳: دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ a: پایان کتاب و ترقیمه کاتب

مطابق آنچه در این ترقیمه آمده، دستنویس لیدن در اول ذی‌الحجه سال ۶۷۲ ق — یعنی هفده روز پیش از وفات طوسی (م: ۱۸ ذی‌الحجه ۶۷۲ ق) — در بغداد استنساخ شده است. اما این نقل، با بخش دیگری از همین ترقیمه که در آن از طوسی با تعبیری که حاکی از وفات اوست یاد شده («المصنّف... قدّس الله روحه العزیز») همخوانی ندارد. بنابراین، دستنویس لیدن نمی‌تواند در زمان حیات طوسی نوشته شده باشد. برای رفع این تعارض درونی، دو راه باقی می‌ماند: یا آنکه بگوییم کاتب مدتی پس از اتمام استنساخ اثر (کتابت‌شده در هفته‌های پایانی حیات طوسی) و چند روزی پس از وفات طوسی، این ترقیمه را در پایان متن افزوده است؛ یا آنکه بپذیریم این ترقیمه منقول از نسخه‌ای است که کاتب نسخه لیدن متن خود را از روی آن استنساخ کرده و ترقیمه آن را نیز در پایان دستنویس خود نقل کرده است.

دقت در تصویر ۳، نشان‌دهنده تفاوت جوهر ترقیمه با جوهر متن است،^۸ هرچند خط ترقیمه با خط متن همخوان و هر دو از یک تن است. این می‌تواند قرینه‌ای بر صحت احتمال نخست باشد؛ گو اینکه با سنت مرسوم کاتبان در درج ترقیمه و تاریخ کتابت بلافاصله پس از اتمام استنساخ، هماهنگ نیست. از سوی دیگر، سیاق متن ترقیمه مؤید احتمال دوم است و نشانگر اینکه ترقیمه دستنویس لیدن منقول از مادر نسخه آن است و حاصل ذهن کاتب دستنویس لیدن نیست؛ در این ترقیمه عبارت «و قدس الله روحه العزيز» بلافاصله پس از عبارت «شکر الله سعیه» آمده است، و به آسانی می‌توان حدس زد که عبارت «و قدس الله روحه العزيز» را کاتب دستنویس لیدن — در دوران پس از وفات طوسی — به عبارت ترقیمه نسخه اساس خود («شکر الله سعیه») افزوده است. عبارت «هذا خط» در ترقیمه نیز، به خوبی نشان می‌دهد که عبارت پس از این عبارت را کاتب دستنویس لیدن از روی نسخه اساس خود نقل کرده است و «محمد بن علی بن الحکیم البیهقی» که نسخه خود را در غرة ذی الحجة سال ۶۷۲ ق در مدینه السلام (بغداد) از روی نسخه مصنف (طوسی) نوشته و بر طوسی قرائت کرده، نه کاتب دستنویس لیدن بلکه کاتب نسخه اساس آن است. پس باید گفت که نسخه لیدن از روی نسخه‌ای نوشته شده که کاتب آن نسخه خود را از روی نسخه دستنویس طوسی استنساخ کرده و متن آن را بر او (طوسی) خوانده است.

در برگ b۹۵ دستنویس لیدن، یادداشتی قابل توجه دیده می‌شود، با این عبارات: «دخل فی نوبة أفقر عبدا لله جمال الدین محمد بن المطهر الحلّی. و قابلته بکتاب المصنف — قدس سره — و قرأت مرة و سمعته مرة اخرى بقسمیه.^۹ نفعنا [۱] الله به و جمیع المسلمین بالحق والیقین آمین رب العالمین» (تصویر ۴).

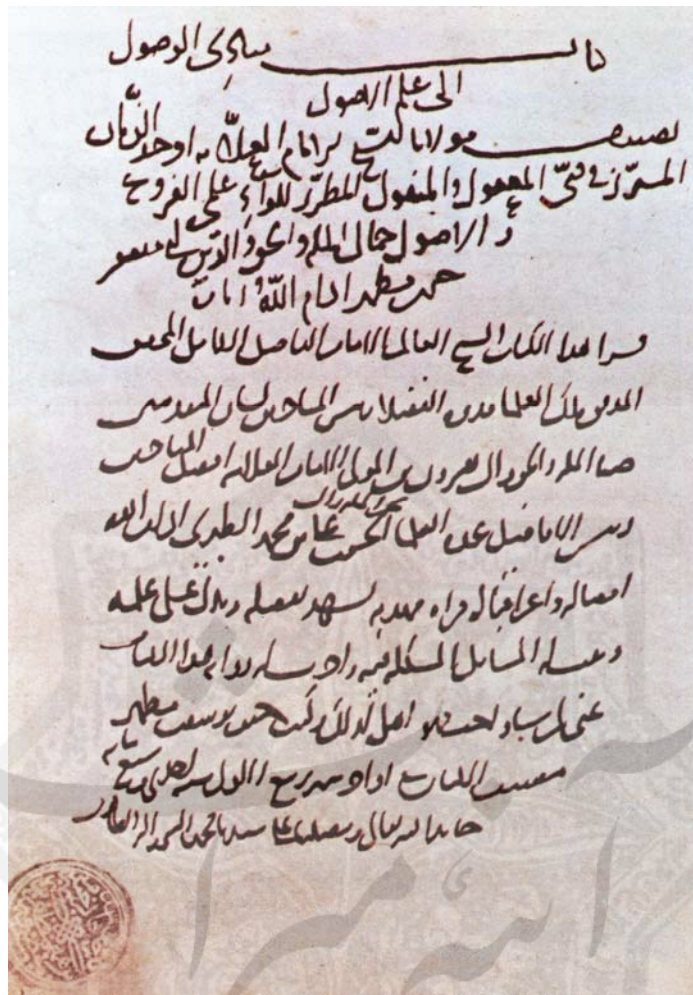


تصویر ۴: دستنویس لیدن، گ ۹۵: یادداشت منسوب به علامه حلی (با عبارت: دخل فی نوبه أفقر عباد الله جمال الدين محمد بن المطهر الحلبي، و قابلته بكتاب المصنف - قدس سره - وقرأت عليه مرة وسمعت منه أخرى بقسميه. نفعنا الله به و جميع المسلمين بالحق واليقين آمين رب العالمين)

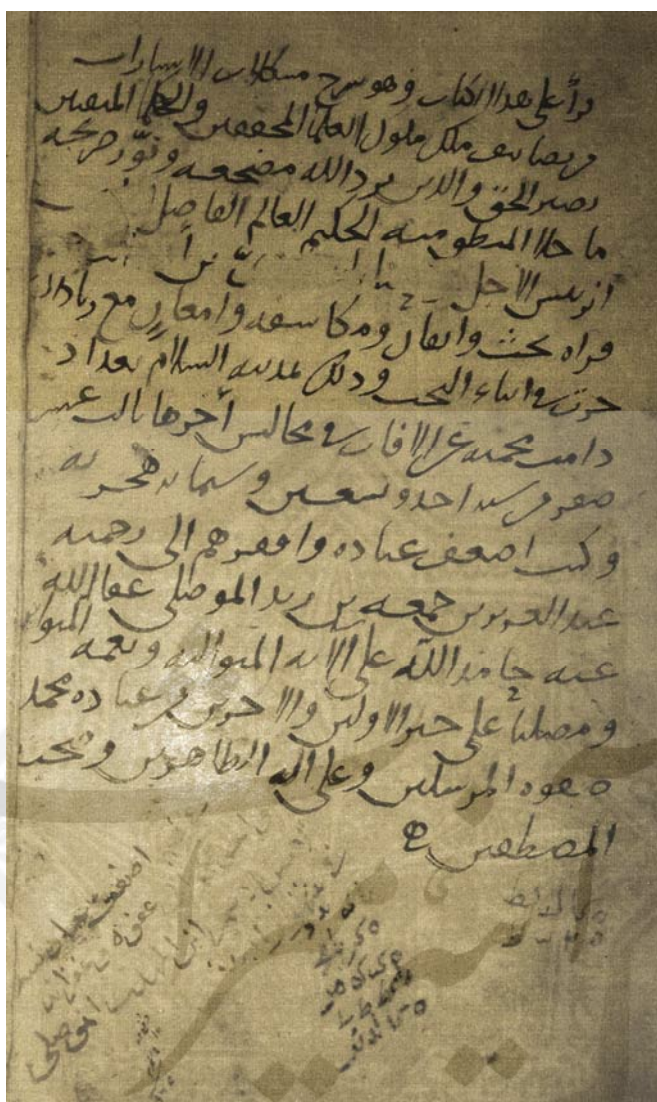
نام نویسنده این یادداشت بدون تاریخ، یادآور شاگرد نامدار طوسی جمال‌الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) و فرزند وی فخرالدین محمد بن حسن حلی (م ۷۷۱ق) است. اما چنانکه می‌بینیم، نویسنده خود را «جمال‌الدین محمد بن المطهر الحلبي» معرفی می‌کند، و این لقب و نام نه با نام و لقب علامه حلی کاملاً مطابق است و نه با نام و لقب فرزندش فخرالمحققین. از سوی دیگر، در میان شاگردان طوسی کسی جز علامه حلی را نمی‌شناسیم که «ابن‌المطهر الحلبي» بوده باشد و بتواند شرح/اشارات را بر مصنف قرائت کرده و از وی نیز

شنیده باشد. مشکل این یادداشت تنها در نام «محمد» نیست (که با نام حلی متفاوت است)، بلکه عبارات و خط این یادداشت نیز با دستنوشتهایی که از علامه حلی (برای نمونه: تصویر ۵) و فرزندش فخرالمحققین (برای نمونه: تصویر ۶) در دست است، به هیچ روی هماهنگی ندارد. پس چه راهی باقی می‌ماند جز اینکه بگوییم این یادداشت نیز به خط حلی نیست و منقول از خط اوست، و در این میان رونویسگر این یادداشت «جمال‌الدین حسن» را به اشتباه «جمال‌الدین محمد» نوشته است!^{۱۰}





تصویر ۵: نسخه خطی ش ۴۹ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم، گ ۷۵ a: دستنویست گواهی و امضای علامه حلی در سال ۷۰۱ ق در ذیل عنوان مبایذ الوصول إلى علم الاصول وی به کتابت شاگردش هارون بن حسن بن علی بن محمد طبری



تصویر ۷: دستنویس لیدن، گ ۳۱۰ b: یادداشت عبدالعزیزین جمعة بن زید الموصلی در سال ۶۹۱ برای یکی از شاگردانش در گواهی قرائت بخش حکمت شرح اشارات

آنچه اصالت تاریخ و ترقیمه دستنویس لیدن و یادداشت منسوب به علامه حلی را — به طور توأمان — رد می‌کند، تناقض میان آن ترقیمه و تاریخ و این یادداشت است؛ و آن اینکه: چگونه حلی می‌توانسته در فاصله‌ای هفده‌روزه تا درگذشت طوسی — و بلافاصله پس از کتابت دستنویس — یک بار این نسخه را (به طور کامل و در هر دو قسمت کتاب) بر او بخواند و دیگر بار از او بشنود و این نسخه را نیز با دستنویش او مقابله کند؟ وانگهی اگر دستنویس لیدن حاوی حواشی مقابله‌ای به خط حلی نباشد (که البته اثبات یا نفی آن منوط به بررسی کامل دستنویس است) چگونه می‌توان این یادداشت را توجیه نمود؟^{۱۱}

باری، یادداشت منتسب به حلی — فارغ از بحث اصالت آن — گویای این است که طوسی پس از همراهی با مغولان و با وجود کثرت اشتغالات نیز به تدریس و تعلیم شرح اشارات خود (استماع قرائت شاگردان و نیز قرائت متن کتاب بر ایشان) اهتمام می‌ورزیده است. مضمون یادداشت منتسب به حلی در این باره، با پاسخ طوسی به شاگردش جمال‌الدین بحرینی که در آن از «قرائت» شرح اشارات با «بعض الأصدقاء» سخن گفته است (طوسی، *أجوبة المسائل النصيرية*: ۲۶۸؛ نیز: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۱) همخوانی دارد. این یادداشت، همچنین نشان می‌دهد که نسخه دستنویش طوسی از شرح اشارات، در آن ادوار شناخته‌شده و موجود بوده است.^{۱۲}

با همه این‌ها و اگرها، اگر دستنویس لیدن با دو واسطه نیز به نسخه دستنویش طوسی متصل شود، در خور توجه و شایان مقایسه با دستنویس نسخه‌برگردان — که آن را به خط طوسی نسبت داده‌اند — خواهد بود. مقایسه بخشهایی محدود از متن این دستنویس که در اختیار ماست (تصویر ۸) و دستنویس نسخه‌برگردان، نشان می‌دهد که این دو نسخه چه در عبارات متن و چه در خط‌خوردگیها و تصحیحات و افزوده‌های حاشیه‌هایشان، نه تنها مشابهت تأمل‌برانگیزی با یکدیگر ندارند، بلکه دارای اختلافاتی شایان توجه با یکدیگر نیز هستند.^{۱۳} پس باید گفت که این دو نسخه ارتباطی با یکدیگر ندارند و

دستنویست طوسی که بنابر ترقیمة نسخه لیدن اساس این نسخه بوده است، دستنویس نسخه برگردان نیست.



تصویر ۸: دستنویس لیدن: گ ۸۷ b ۸۸- a برابر با: طوسی، شرح الإشارات و التنبیحات: چاپ دنیا، ح ۱، ص ۲۵۰-۲۵۳، دستنویس نسخه برگردان: گ ۱۶ ب- ۱۷ ا (حاشیة نخست کنارۀ چپ صفحه) ۱۴

نکتۀ شایان تأملی که می‌تواند قرینه‌ای جنبی بر این باشد که دستنویس لیدن مستقیماً از روی دستنویست مؤلف استنساخ نشده، این است که حواشی توضیحی هامش دستنویس لیدن همراه با متن کتاب استنساخ شده و نه پس از کتابت متن. این نکته را هم از صفحه‌آرایی برگ ۸۷b دستنویس لیدن (تصویر ۸) و تورفتگی سطر ۱۴ به بعد آن (که به جهت کتابت حاشیة توضیحی پدید آمده) می‌توان

دریافت و هم از یکسانی خط حاشیه‌ها و خط متن. بنابراین باید پذیرفت که حواشی توضیحی هامش دستنویس لیدن اصیل نیست و منقول از نسخه اساس آن است. این امر می‌تواند قرینه‌ای دیگر در تأیید منقول بودن ترقیمه دستنویس لیدن به شمار آید.

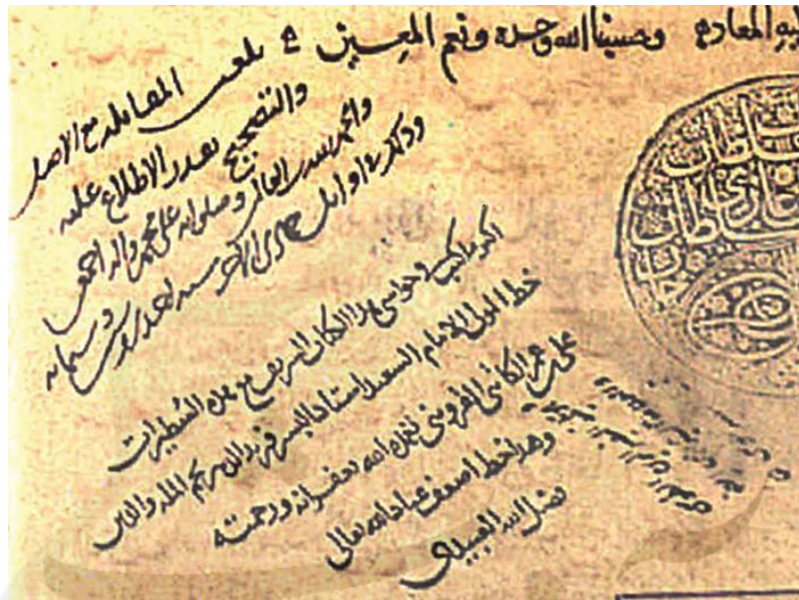
در پایان دستنویس لیدن داستان سلامان و ابسال وجود ندارد و نگارنده نیز — به علت در اختیار نداشتن تصویر کاملی از این دستنویس — نمی‌داند که آیا در متن کتاب، افزوده طوسی در باب داستان یادشده آمده است یا نه؟ اینکه افزوده یادشده در پایان نسخه آمده یا در میانه آن، می‌تواند نشانه‌ای برای کشف نوع تحریر نسخه اساس دستنویس لیدن — از نظر ترتیب تاریخی — به دست دهد.

۳. دستنویس ینی‌جامع: نسخه‌ای از زمان حیات مؤلف و مبتنی بر تحریر متقدم کتاب

نسخه شماره ۷۶۳ کتابخانه ینی‌جامع (استانبول)،^{۱۵} دستنویسی است از شرح اشارات طوسی به خط نسخ و در ۱۹۸ برگ با پاره‌ای تصحیحات در هامش. هرچند دستنویس ینی‌جامع نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد، اما بر اساس یادداشتی تاریخدان (از سال ۶۶۱ ق) که در صفحه پایانی نسخه (گ ۱۹۸b) آمده، یکی از کهن‌ترین نسخه‌های شرح اشارات به شمار می‌رود.

در این یادداشت که طی سطرهایی کوتاه و در ذیل سطر آخر متن نوشته شده است، می‌خوانیم: «بلغت المقابلة مع الاصل والتصحيح بقدر الاطلاع عليه. والحمد لله رب العالمين و صلواته على محمد و آله اجمعين. و ذلك في اوائل جمادى الاخر سنة احدى وستين وستمائة» (دستنویس ینی‌جامع، گ ۱۹۸b؛ تصویر ۹). در ذیل این یادداشت، نوشته‌ای آمده که تصحیحات هامش نسخه و یادداشت و دستنویس مذکور را به علی بن عمر کاتبی قزوینی (م ۶۷۵ ق؛ دانشمند صاحب‌اثر و شاگرد مشهور طوسی) نسبت می‌دهد: «اکثر ما کتب فی حواشی هذا الكتاب الشریف مع هذه السطیرات خط المولی الامام السعید استاد البشر

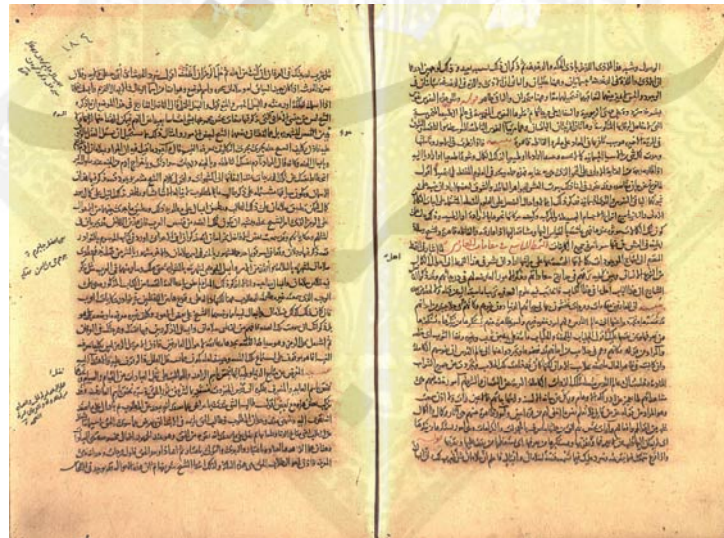
فريد الدهر نجم الملة والدين على بن عمر الكاتبي القزويني — تغمده الله بغفرانه
ورحمته — وهذا خط اضعف عباد الله تعالى فضل الله العبيدي «همان جا».



تصوير ۹: دستنویس ینی جامع، گ ۱۹۸b، یادداشت علی بن عمر کاتبی در سال
۶۶۱ ق همراه با یادداشت فضل الله عبیدی در ذیل آن



تصویر ۱۰: دستنویس بینی جامع، گ ۲۱b-۲۱a: آغاز کتاب



تصویر ۱۱: دستنویس بینی جامع، گ ۱۸۳b-۱۸۴a: پایان شرح نمط هشتم و آغاز شرح نمط نهم

فأسمى به أي تعزى به وأذاع الخبر أي أنشاه وأعلم أن الغفلا إذا اعتبر غيرهم بالناس المماثلين للمعتد
والعلوم النفسية كما أنما معتقد لها وأما معتقد من خلافها وأما خالفين بها غير مستوفين كحدها وكل
ولحد من المعتقد لا ولا خلد لها ما إن يكونا جازمين أو متلذذين فبذلك نفس فرت والمعتد من الخائف
المخوف فهو قول الحق وأهلين وطالبين والظالمون الخاطئين معروفون قد ردها وطالبين لا يعرفون في
والواصلون مستوفون عن التعليم فيق مناسات فوق والشع أسرف في الفصل فيما بينهما عن خمس فرت منهم
أولم الظالمون الذين لا يعرفون فدها وهم المتبدلون والناقي المعتدون لا خلد لها وهم المماثلون للثابت
المخوف عن العرفين وهم الذين لم يرتضوا الفطنة الوفاة والديه والمادة والرابع المقلدون لا خلد لها
وهم الذين صفاهم مع العاقبة والخاسر المثلدون لا وهم طيبة فتبوا المفسدة ومجهوم وأما الفرقه الباقية وهم
الظالمون الذين يعرفون فدها عندهم أمرا يخافهم بآبهم أمور إنان ما جتان إليهم فقامهم أحدهم الخوف
القريب وهو الوثوق سأسر منهم والناقي المعتقد العلية وهو الوثوق باستقامة سيرتهم واثاب الأجران
إيهم بالناس إلى كل طرف المناقض للثيق وهو ممنوع من مال الأقدام وثوقهم عما شجع إليه الوسواس
وقانها بالناس إلى كل طرف الخش وهو نظريهم الخشيقين الرضي والصدق ثم أمر بريد ويجوز فيه الشرايط
بلا خياط المبالغ عقلا وما حسبها ذكره وحتم به وصيته وهو آخر فصول الكتاب فهذا ما به من شرط
شكالات كتاب الأشارات والنسب من قوله الناطقة وقصور الناع فحين الضناعة ونقل الخالك
وتراكم إلى شمال والديم الشرط المذكور مفسح القول وانا أنشج من يقع إليه كذا وهذا أن يصلح ما بين
عليه من الخلك والقصار بعد أن نظريه عن الرضا وحبب طريق العناد وراثة ولحق المسداد والاشارة
ومنه المبالا واليوم المعاد وصينا السجده فقم الميسين ٥

المعالم المصغر
والنسخة بعد الاطلاع عليه
وتمت نسخة الكتاب سنة ١٢٠٤ هـ
وذكره مؤلفه في آخره سنة ١٢٠٤ هـ

كبريكي دجني بالكتاب المصغر مع من الشرايط
خط المصغر المصغر المصغر المصغر المصغر
على من كان في الفرض فله من حقه ما له
وهو خط المصغر المصغر المصغر
شكر الله العلي

سولهmaniye G. Kütüphanesi
Kismi: Yeni Cami
Yeni Cami No:
Eski Cami No: 763
Tasnif No: 2973

تصوير ١٢: دستنویس بنی جامع، گ ١٩٨b: پایان کتاب

دستنویس ینی‌جامع با عبارت مشهور پایان شرح/اشارات خاتمه می‌یابد: «وَأنا أتوقع ممن يقع إليه كتابي هذا أن يصلح ما يعثر عليه من الخلل والفساد — بعد أن ينظر فيه بعين الرضا — و تجنب طريق العناد. والله ولي السداد والرشاد و منه المبدأ [ء] و اليه المعاد» (تصویر ۱۲)؛^{۱۶} اما شایان توجه آن است که در متن کتاب هم افزوده طوسی در باره داستان سلامان و ابدال وجود ندارد (دستنویس ینی‌جامع، گ ۱۸۴، س ۲۰-۲۱: «فی الوقوف علیه والاهتدا اليه. تنبيه»،^{۱۷} تصویری ۱۱). این امر نشان می‌دهد نسخه ینی‌جامع — که در اختیار کاتبی قزوینی بوده — به نسخه اولیه طوسی که افزوده بعدی طوسی را حتی در پایان خود نیز نداشته متصل می‌شود. اگر توجه داشته باشیم که

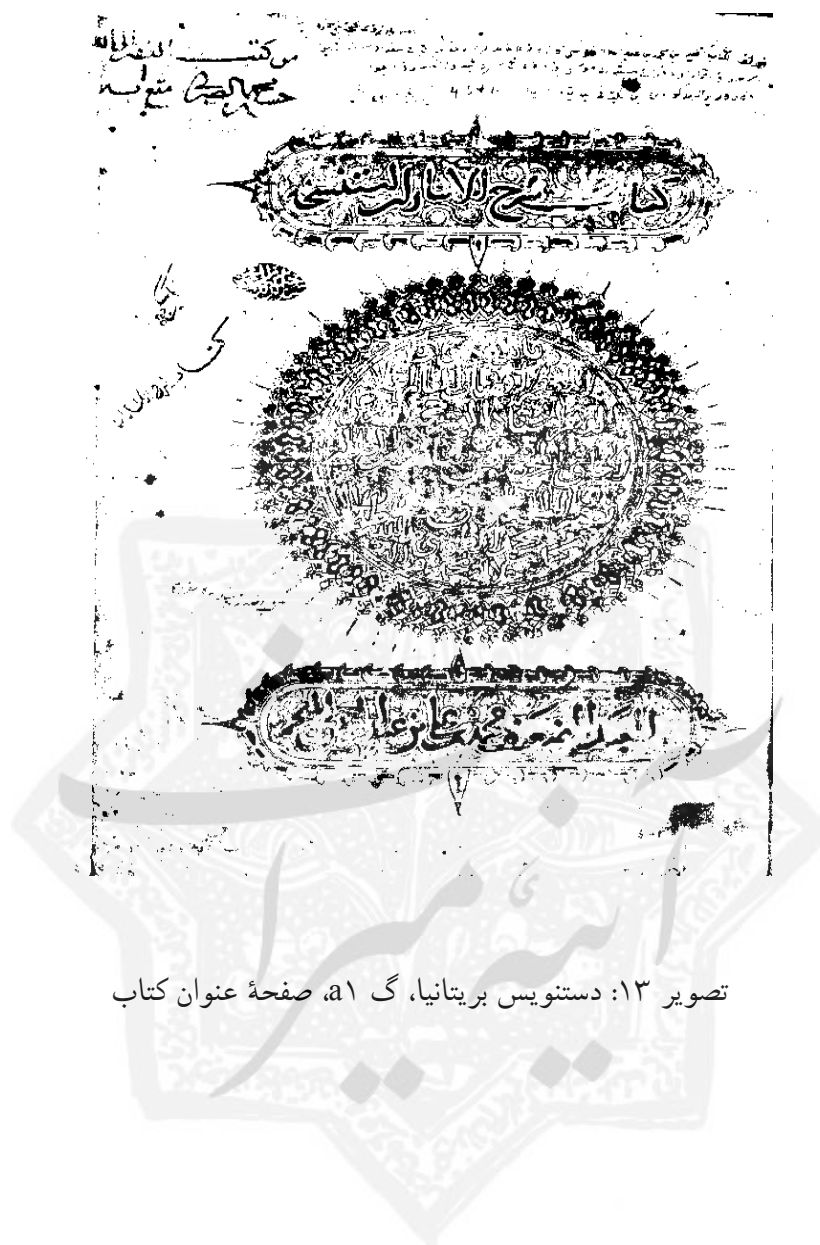
۱. طوسی در نیمه‌های صفر سال ۶۴۴ ق از تألیف شرح/اشارات فراغت یافت (نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۵، و پانوش ۱ همانجا).
 ۲. و افزوده خود در باره داستان سلامان و ابدال را دست‌کم بیست سال پس از تألیف اصل اثر به متن اضافه کرد.
 ۳. دستنویس ینی‌جامع در اوایل جمادی‌الآخر سال ۶۶۱ ق به دست علی‌بن عمر کاتبی مقابله و تصحیح شده و بنابراین پیش از جمادی‌الآخر سال ۶۶۱ ق (یعنی در حدود هفده سال پس از تألیف کتاب) کتابت شده است، آنگاه آشکار می‌شود که چرا افزوده مشهور طوسی در دستنویس ینی‌جامع — نه در میانه متن و نه در انتهای نسخه — نیامده است.
- بر اساس آنچه گذشت، دستنویس ینی‌جامع از این حیث که می‌تواند دیگر تغییرات احتمالی طوسی را در متن — جز افزوده وی در داستان سلامان و ابدال — نشان دهد، شایان توجه بسیار است.

۴. دستنویس بریتانیا: نسخه‌ای از روزگار حیات مؤلف و مقابله شده با نسخه قرائت شده بر او

نسخه شماره ۱۰۹۰۱ Or کتابخانه موزه بریتانیا،^{۱۸} دستنویسی است از شرح اشارات که بنابر ترقیمه نسخه، علی بن حسن بن محمد حافظ در ۲۴ جمادی‌الآخر سال ۶۶۸ ق کتابت آن را به پایان برده است (دستنویس بریتانیا، گ ۳۱۵a؛ تصویر ۱۷). دستنویس بریتانیا نسخه‌ای اعیانی است و وجود آرایه‌ها و برخی جلوه‌های هنری در صفحه عنوان (تصویر ۱۳)، برگ آغازین متن (تصویر ۱۴) و برگ پایانی آن (تصویر ۱۷)، حکایتگر همین امر است.

در صفحه عنوان نسخه، به خطی درشت آمده است: «کتاب شرح الإشارات استنسخه العبد الضعیف محمد بن علی بن عبدالرحمن المنجم (?)» (همان، گ a۱، کتبیة بالا و پایین صفحه؛ تصویر ۱۳). بر اساس این نوشته و بر پایه مقایسه آن با نام کاتب در ترقیمه، باید «استنساخ» را در این عبارت به معنای لغوی آن گرفت؛ بدین معنی که کاتب این نسخه را به درخواست — و طلب استنساخ — «محمد بن علی بن عبدالرحمن» کتابت کرده است. با این فرض، عبارت «العبد الضعیف» در آغاز نام خواننده نسخه — اگر به خط کاتب نسخه و نه خواننده آن باشد — کمی شگفت آور است.

در همین صفحه، از طوسی با این عناوین و عبارات یاد شده است: «... أفضل العالم علامة الدهر استاد البشر حجة الله علی الخلق المخصوص بعناية رب العالمین نصیر الملة والدين محمد بن محمد الطوسی — مد الله ظلال جلاله بمحمد وآله —» (همان، گ a۱، کتبیة میانی صفحه؛ تصویر ۱۳). از عناوین طوسی که بگذریم، عبارت دعایی «... بمحمد وآله» نشان‌دهنده گرایشهای شیعی خواهان یا کاتب نسخه است.



تصویر ۱۳: دستنویس بریتانیا، گ ۱a، صفحه عنوان کتاب



تصویر ۱۴: دستنویس بریتانیا، گ ۱b۲-a، آغاز کتاب

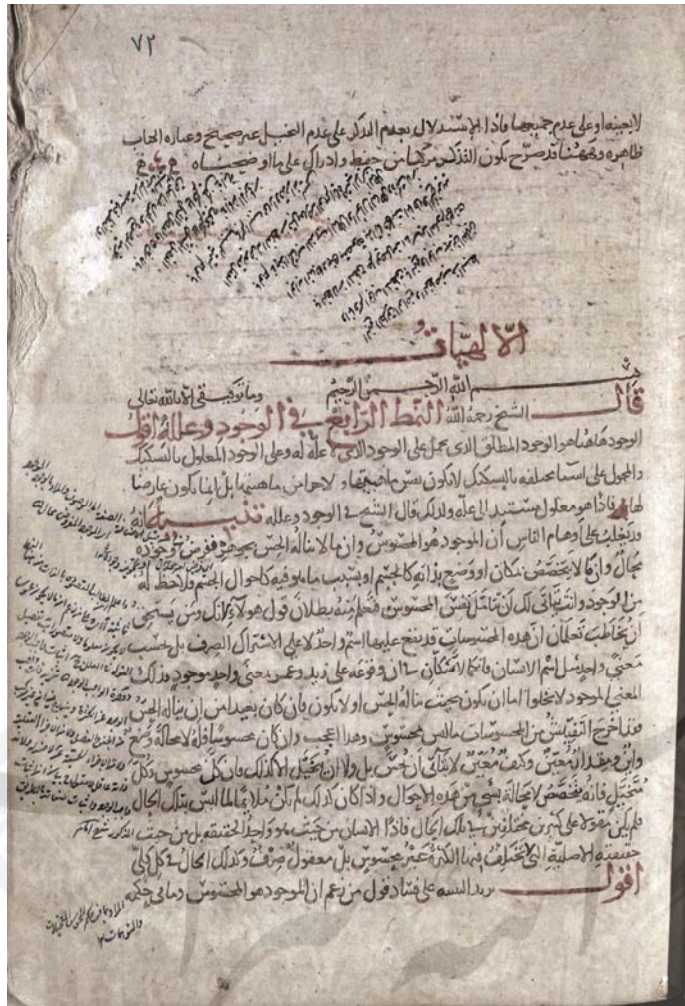
دستنویس بریتانیا، افزون بر آنکه در زمان حیات طوسی کتابت شده و از قدیم‌ترین نسخه‌های برجای‌مانده کتاب است، با نسخه‌ای که بر مؤلف خوانده شده نیز مقابله شده است. در یادداشتی که ذیل ترقیمه کاتب آمده، به مقابله این نسخه با نسخه‌ای که بر مصنف (طوسی) قرائت شده اشاره گردیده است: «قبول هذا الكتاب المسمى بحل مشكلات الإشارات مع نسخة مقرّوة علی مصنفه ادام الله ظلال جلاله ... فی اوائل شهر الله الأصعب رجب سنة ثمان وستین وستمائة...» (همان، گ ۳۱۵a؛ تصویر ۱۷). یادداشتی دیگر در همان صفحه به مقابله دوباره این نسخه با نسخه‌های اساس آن اشاره می‌کند: «قبول یتمامه مره اخرى مع نسخ معول علیها بعون الله وحسن توفيقه» (همان‌جا). یادداشت اخیر گویای آن است که در کتابت این نسخه، چند نسخه اساس استنساخ کاتب بوده است.^{۱۹}

در دستنویس بریتانیا، افزوده طوسی در باره داستان سلامان و ابسال در درون متن — و نه در انتهای کتاب — آمده است (دستنویس بریتانیا، گ a292، س ۲۰ به بعد؛ تصویر ۱۶). با توجه به قدمت شایان توجه دستنویس بریتانیا (کتابت‌شده در سال ۶۶۸ ق) و قرابت زمانی آن با نسخه اصل (مقابله شده با نسخه مقروء بر مؤلف در همان سال)، باید گفت که در حیات طوسی و تنها چند سالی پس از آنکه طوسی یافته‌های تازه خود را در شرح داستان سلامان و ابسال به کتاب افزود، افزوده وی در برخی نسخه‌ها به درون متن راه یافت و در جای مناسب خود قرار گرفت.



۵. دستنویس مشکات: نسخه‌ای دیگر از روزگار مؤلف

نسخه شماره ۲۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (از مجموعه اهدایی سید محمد مشکات) دستنویسی است از شرح اشارات که کاتبی ناشناس آن را در چهارم جمادی‌الآخرة سال ۶۷۲ ق، یعنی اندکی پیش از وفات طوسی (م: ۱۸ ذی‌الحجة ۶۷۲ ق)، کتابت کرده است (دستنویس مشکات: a۱۶۷؛ تصویر ۲۱).^{۲۰} همان‌گونه که دانش‌پژوه (۱۳۳۲: ۳/۲۵۵) نوشته، از آغاز نسخه تا برگ ۱۹ آن — به خط نسخ ریز — و از برگ ۲۰ تا برگ ۲۴ (پایان برگ ۲۳) — به خط نسخ درشت‌تر — به خطی جدیدتر از خط اصلی نسخه است. بر این اساس و با توجه به تفاوت آشکار کاغذ برگ ۱ تا ۲۳ با کاغذ بقیه نسخه، پیداست که برگهای آغازین این نسخه کهن ساقط شده (از آغاز قسمت حکمت کتاب تا عبارت «ولعله لا یکون المحدد الاول»، برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبیها، چاپ حسن‌زاده، ج ۲، ص ۲۳۸، چاپ دنیا، ج ۲، ص ۲۶۶) و بعدها دیگران این افتادگی را تکمیل کرده‌اند. همین تفاوت خط و کاغذ — که نشانه افتادگی برگهای اصل دستنویس و استدراک آن در سالهای پس از کتابت نسخه است — در برگهای ۶۱ تا ۶۷ و برگ ۱۶۱ هم جلب توجه می‌کند.



تصویر ۱۸: دستنویس مشکات، گ ۷۲a: آغاز بخش الاهیات از شرح اشارات
 دستنویس مشکات، در شکل کنونی تنها حاوی قسمت حکمت از شرح اشارات
 است. اگر این دستنویس در اصل — و پیش از افتادگی برگهای نسخه — هم تنها
 مشتمل بر بخش حکمت کتاب بوده باشد، باید گفت بخش حکمت شرح اشارات در
 مواردی مستقل از بخش منطق آن کتابت — و احتمالاً تدریس — می شده است.



تصویر ۱۹: دستنویس مشکات، گ ۱۴۴b-۱۴۵a: پایان شرح نبط هشتم و آغاز شرح نبط نهم



تصویر ۲۰: دستنویس مشکات، گ ۱۴۵b-۱۴۶a

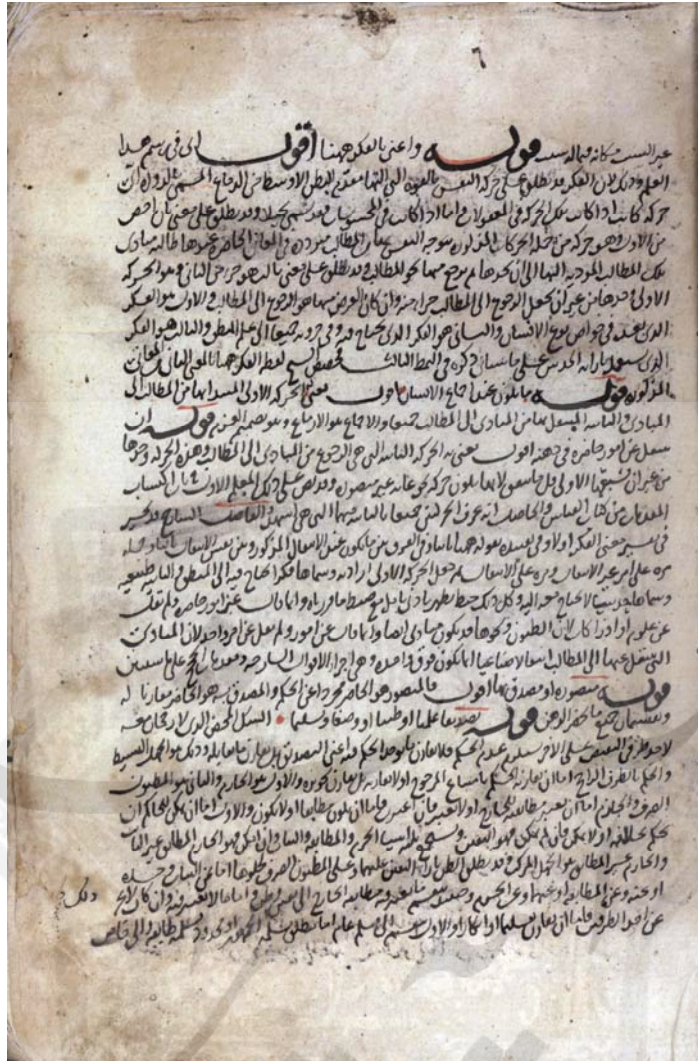
افزوده طوسی در شرح داستان سلمان و ابراهیم، در جای مناسب خود در متن آمده است (دستنویس مشکات، گ ۱۴۶، س ۲ به بعد؛ تصویر ۲۰). بر این اساس و با توجه به کتابت نسخه مشکات در زمان حیات طوسی، باز هم باید گفت که از روزگار حیات طوسی، افزوده وی در برخی نسخه‌ها به درون متن راه یافته و در جای مناسب خود قرار گرفته است.



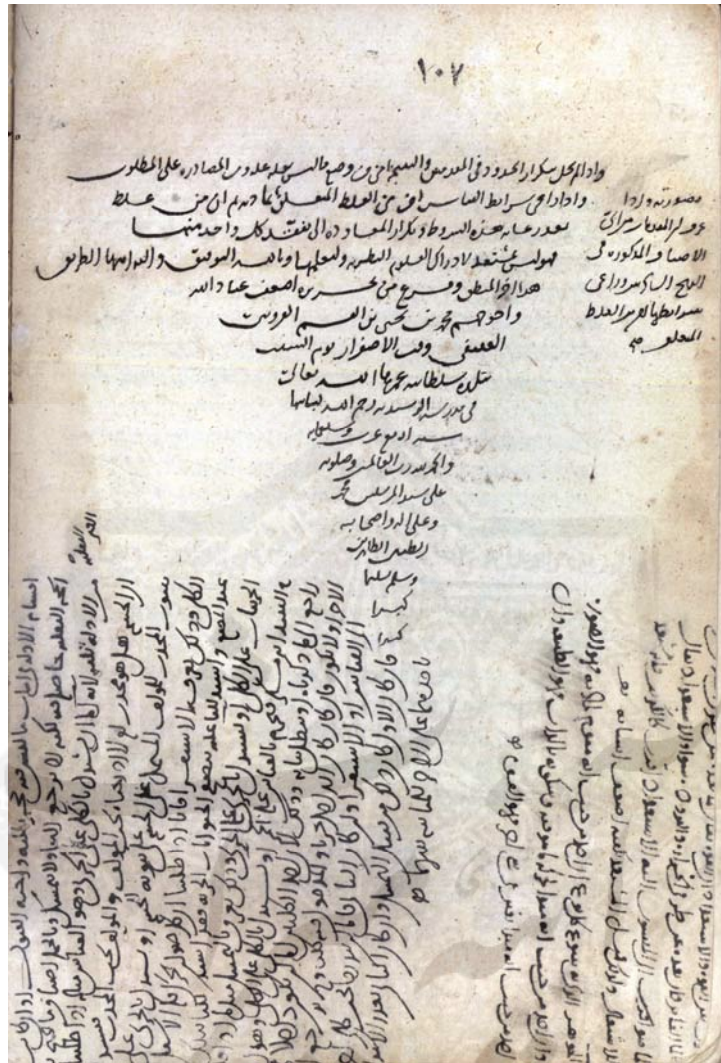
۶. دستنویس مجلس: نسخه‌ای مبتنی بر تحریر نخست کتاب؟

در زمستان ۱۳۸۹ش دستنویسی کهن از شرح اشارات معرفی گردید که به شماره ۲۷۸ از مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران نگهداری می‌شود. این نسخه به دست سه کاتب نوشته شده و فهرست‌نگار تاریخهای ۶۷۶، ۶۸۴ و ۶۲۴ ق را برای کتابت آن یاد کرده (نظری ۱۳۸۹: ۲۴/ بخش ۳/ ۱۵-۱۴)، که البته تاریخ اخیر سهواست^{۲۱} و صحیح آن ۷۲۴ است.

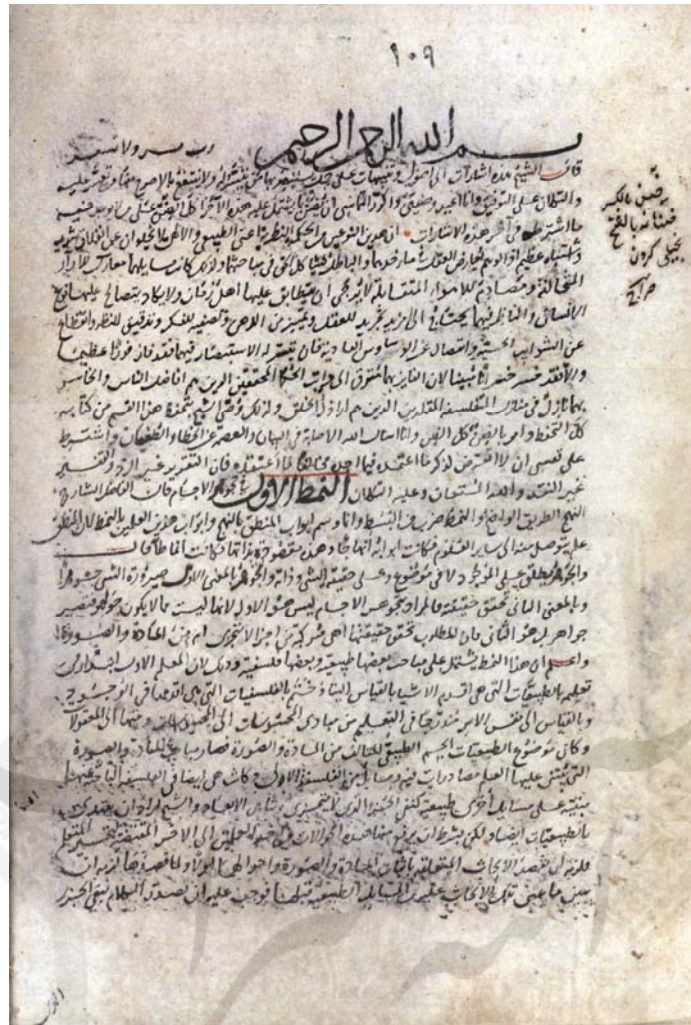
دستنویس مجلس به دست سه کاتب و در تاریخهایی متفاوت استنساخ شده است: از ص ۶ تا ۱۰۷ (پایان قسمت منطق) به کتابت محمدبن یحیی بن قاسم قزوینی عقیقی در مدرسه رشیدیة شهر سلطانیه به سال ۷۲۴ ق؛^{۲۲} از ص ۱۰۹ (آغاز قسمت حکمت) تا ص ۲۳۰ (پایان نمط سوم، انتهای بخش طبیعیات از قسمت حکمت) به کتابت عبدالرشیدبن احمدبن ابی‌بکر بن احمد بن محمد اصفهانی در شهر شیراز به سال ۶۷۶ ق؛^{۲۳} از ص ۲۳۲ (آغاز نمط چهارم، ابتدای بخش الاهیات از قسمت حکمت) تا ص ۳۶۷ (پایان کتاب) به کتابت عبدالسلام بن محمد شوشتری متطبب در شهر شیراز به سال ۶۸۴ ق.^{۲۴} به عبارت دیگر، قسمت منطق کتاب به خط قزوینی (کاتب اول از نظر ترتیب کتاب و کاتب سوم از نظر تاریخ کتابت) در سلطانیه، بخش طبیعیات از قسمت حکمت به خط اصفهانی (کاتب دوم از نظر ترتیب کتاب و کاتب اول از نظر تاریخ کتابت) در شیراز، و بخش الاهیات و عرفان از قسمت حکمت به خط شوشتری (کاتب سوم از نظر ترتیب کتاب و کاتب دوم از نظر تاریخ کتابت) در همان شهر استنساخ شده است. در این میان، ص ۱ (شامل بخش عمده‌ای از مقدمه طوسی) به خطی جز خط کاتب نخست است و ظاهراً بعدها — و پس از اسقاط چند برگ از آغاز نسخه — افزوده شده؛ و اوراقی در میان ص ۱ و ص ۶ (که نخستین برگ از کتابت قزوینی در شکل کنونی نسخه است)^{۲۵} افتاده و سفید مانده است.



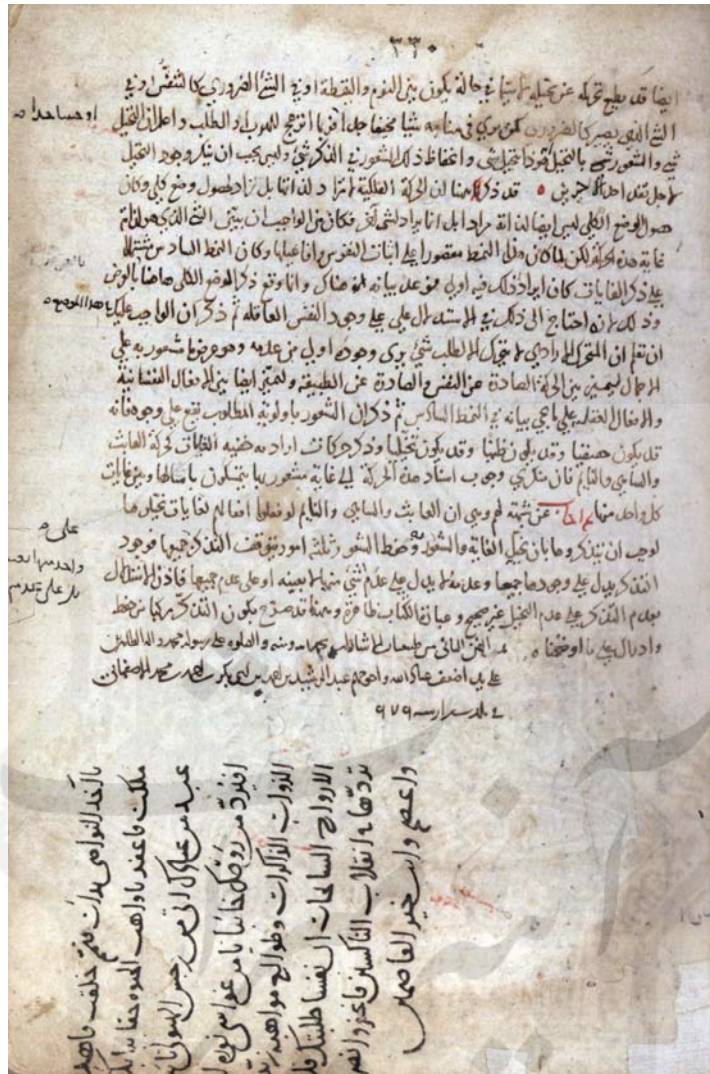
تصویر ۲۲: دستنویس مجلس، ص ۶



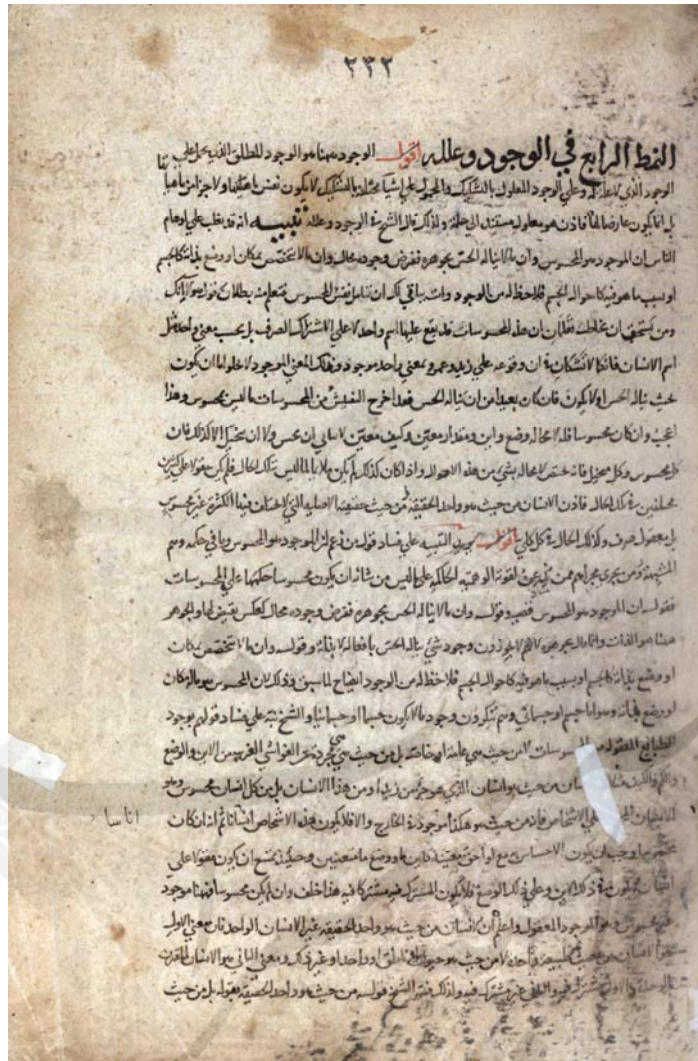
تصویر ٢٣: دستنویس مجلس، ص ١٠٧؛ پایان قسمت منطق کتاب همراه با ترقیمة محمد بن یحیی بن قاسم قزوینی عقیقی در مدرسة رشیدیة شهر سلطانیة به سال ٧٢٤ ق



تصویر ۲۴: دستنویس مجلس، ص ۱۰۹: آغاز قسمت حکمت کتاب



تصویر ۲۵: دستنویس مجلس، ص ۲۳۰: پایان شرح نمط سوم (انتهای بخش طبیعیات از قسمت حکمت اشارات) همراه با ترقیمه عبدالرشیدبن احمدبن ابی بکر بن احمد بن محمد اصفهانی در شهر شیراز به سال ۶۷۶ ق



تصویر ۲۶: دستنویس مجلس، ص ۲۳۲: آغاز نمط چهارم (ابتدای بخش

الاهیات از قسمت حکمت/اشارات)



تصویر ۲۷: دستنویس مجلس، ص ۳۶۷: پایان کتاب همراه با ترقیمة عبدالسلام بن محمد شوشتری متطبب در شهر شیراز به سال ۶۸۴ ق و ابتدای افزوده طوسی در شرح داستان سلامان و ايسال به خط همان کاتب

قرابت زمانی (فاصله هشت ساله میان سالهای ۶۷۶ و ۶۸۴) و یکسانی مکان کتابت (شهر شیراز) دو کاتب اخیرالذکر دور از ذهن نیست؛ اما بعد زمانی و مکانی قزوینی (کاتب اول از نظر ترتیب کتاب و کاتب سوم از نظر تاریخ کتابت) با اصفهانی و شوشتری (کاتبان اول و دوم از نظر تاریخ کتابت) کمی عجیب به نظر می‌رسد (۴۰ سال پس از اصفهانی و ۴۸ سال پس از شوشتری، و فاصله میان شیراز و سلطانیه)؛ به‌ویژه آنکه او پس از آنان به کتابت بخش نخست کتاب پرداخته و درحقیقت قسمت منطق کتاب را به قسمت حکمت آن اضافه و دستنویس را کامل کرده است. در هر حال، این تفکیک موضوعی که در استنساخ کتاب نیز خود را نشان داده، قرینه‌ای بر تفکیک کتاب به هنگام تدریس و تعلیم است؛ به این معنی که همه بخشهای کتاب الزماً تدریس نمی‌شده و یا آنکه شاگردان بخشهای گوناگون را نزد استادانی متفاوت درس می‌گرفته‌اند. در پایان دستنویس مجلس افزوده طوسی در شرح داستان سلامان و ابدال به خط همان کاتب سوم درج شده،^{۲۶} و در جای اصلی خود در میانه متن (دستنویس مجلس: ص ۳۴۱) نیامده است. این می‌تواند دلیل آن باشد که دستنویس مجلس — مشخصاً در بخش پایانی به کتابت شوشتری — مبتنی بر نسخه‌ای کهن است که نهایتاً به نسخه‌ای به استنساخ یا با اصلاحات و اضافات طوسی (نسخه‌ای که طوسی این اضافه را در پایان آن افزوده بوده و نه در میان متن و در جای اصلی آن) متصل می‌شده است.

۷. دستنویس جارالله: در راه انتقال افزوده طوسی از پایان کتاب به میان متن

نسخه شماره ۱۳۱۰ مجموعه جارالله (استانبول)،^{۲۷} دستنویسی است از شرح اشارات طوسی که به دست محمودبن عمر بن محمود نیشابوری در جمادی‌الاولی سال ۶۹۰ ق کتابت شده است.^{۲۸} برگ ۷ تا برگ ۲۳۸ این نسخه به شرح اشارات اختصاص دارد، و شش برگ در آغاز و سه برگ در پایان (به علاوه چند برگ دیگر به خطی جدیدتر) به نقل فوائدی پراکنده اختصاص یافته که

بیشتر آنها به خط کاتب اصلی است و برخی از آنها دارای اهمیت بسیار است.^{۲۹} در هاشم این نسخه نیز حواشی بسیاری نوشته شده است.



تصویر ۲۸: دستنویس جارالله، گ ۷: صفحه عنوان کتاب همراه با یادداشت ولی‌الدین جارالله در کناره راست صفحه



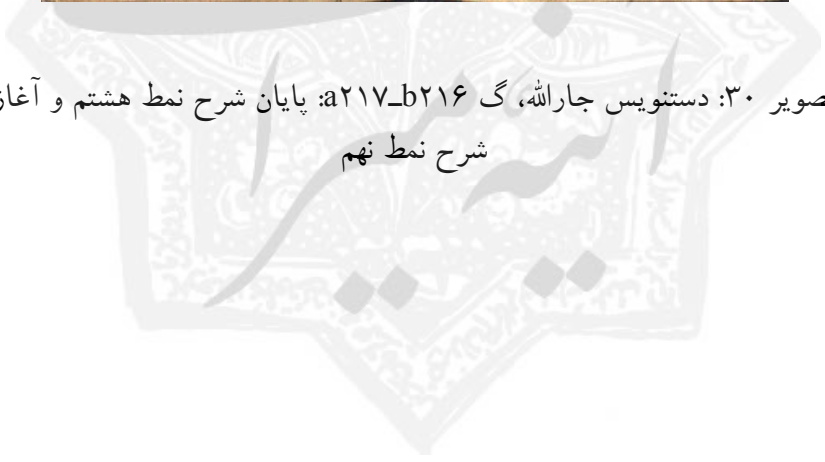
تصویر ۲۹: دستنویس جارالله، گ a۸-b۷: آغاز کتاب

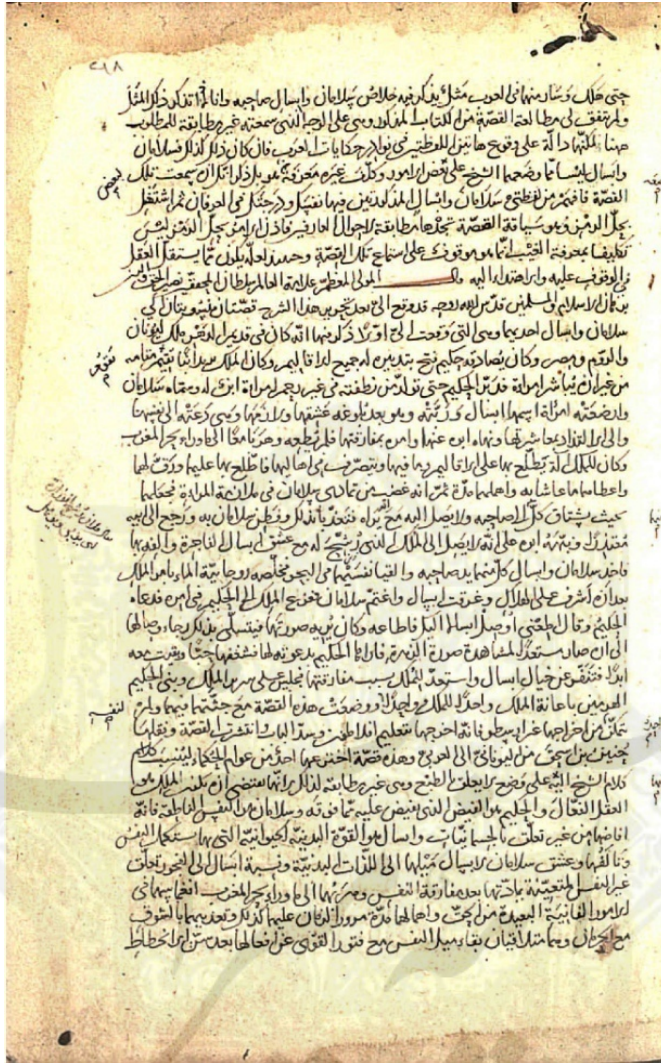




تصویر ٣٠: دستنویس جارالله، گ ٢١٦b-٢١٧a: پایان شرح نمط هشتم و آغاز

شرح نمط نهم



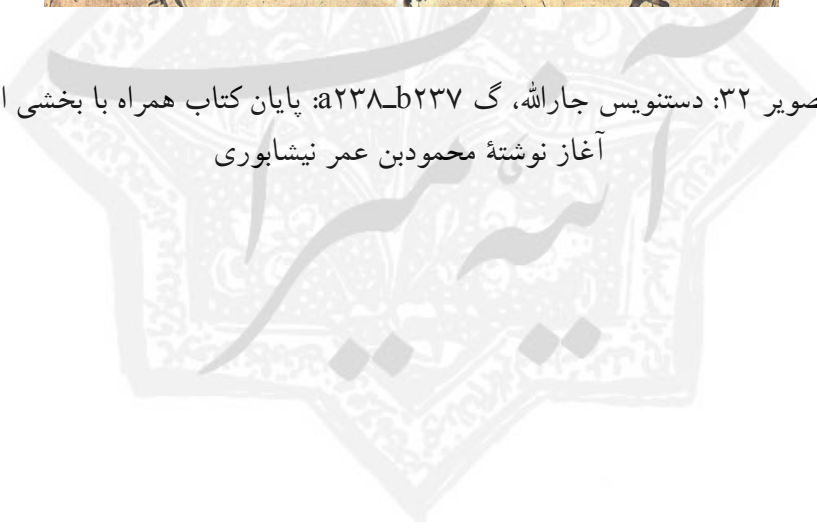


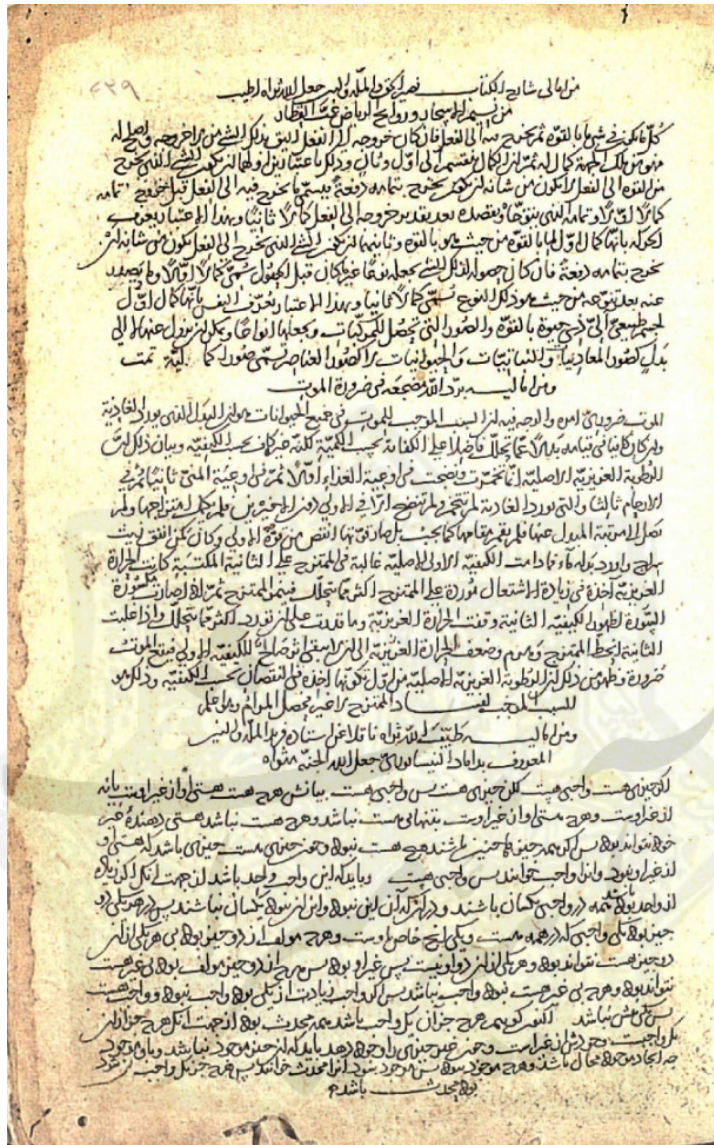
تصویر ۳۱: دستنویس جارالله، گ ۲۱۸a: افزوده طوسی در شرح داستان سلامان

و ابسال در س ۸ به بعد

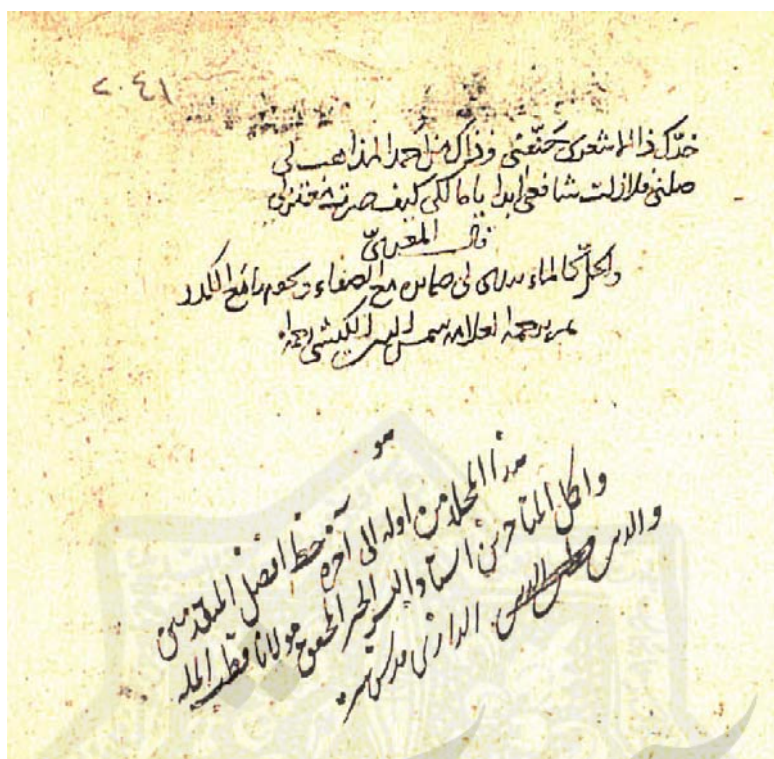


تصویر ۳۲: دستنویس جارالله، گ ۲۳۷b-۲۳۸a: پایان کتاب همراه با بخشی از آغاز نوشته محمودین عمر نیشابوری





تصویر ۳۳: دستنویس جارالله، گ ۲۳۹a: برخی از فوائد مندرج در پایان نسخه



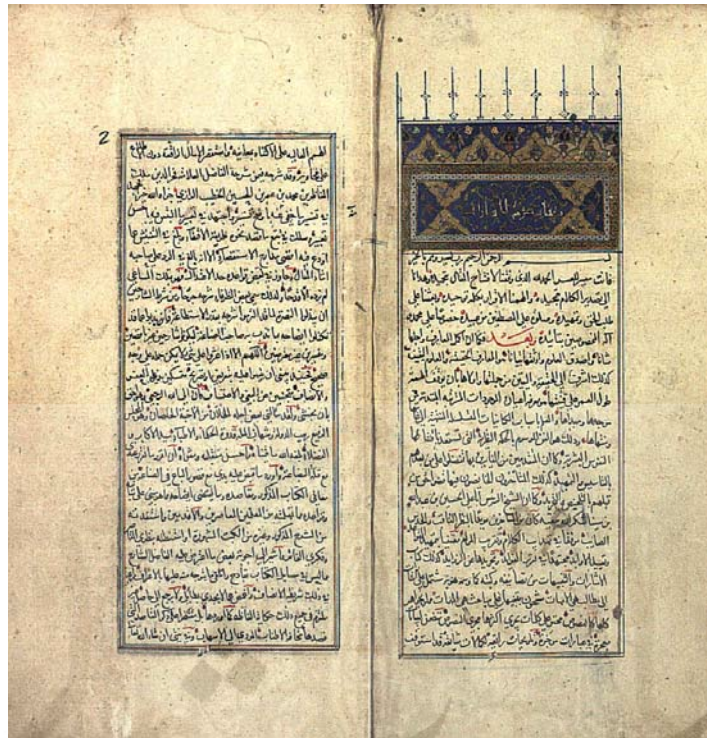
تصویر ۳۴: دستنویس جارالله، گ ۲۴۱a: یادداشتی که کتابت نسخه را به قطب‌الدین رازی نسبت می‌دهد

در دستنویس جارالله، افزوده طوسی در باره داستان سلمان و اقبال در جای مناسب خود در متن آمده است (دستنویس جارالله، گ ۲۱۸a-۲۱۹a؛ نیز: تصویر ۳۱)، اما پیش از ذکر آن افزوده این عبارت آمده است: «قال المولى المعظم علامة العالم سلطان المحققين نصير الحق والدين برهان الاسلام والمسلمين — قدس الله روحه —» (همان، گ ۲۱۸a، س ۸-۹؛ تصویر ۳۱). این عبارت می‌تواند قرینه این باشد که در نسخه اساس این دستنویس، افزوده طوسی در جای مناسب خود

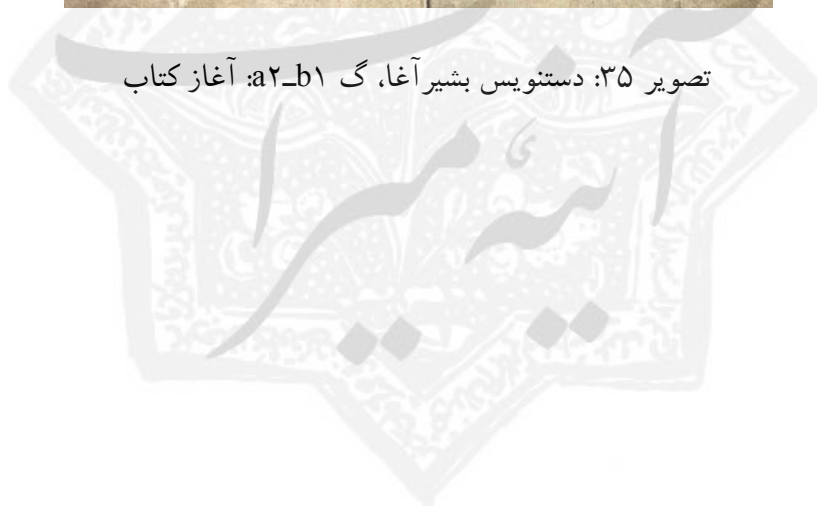
قرار نداشته و کاتب به هنگام انتقال این افزوده از پایان کتاب به جای مناسب خود در متن، این عبارت را در آغاز آن آورده است.

۸. دستنویس بشیرآغا: نسخه‌ای جدید مبتنی بر دستنویسی قدیم نسخه شماره ۱۰۰ ایوب بشیرآغا (استانبول)،^{۳۰} نسخه‌ای است از نه چندان کهن از شرح اشارات طوسی در ۲۸۵ برگ، به خط نسخ، بدون نام کاتب و تاریخ کتابت. در این نسخه نیز، افزوده طوسی در باره داستان سلمان و ابراهیم در پایان کتاب — و نه در جای مناسب خود — آمده است (دستنویس بشیرآغا، گ a۲۸۵-b۲۸۳؛ تصویر ۳۶). بر این اساس باید گفت که این نسخه متأخر، نهایتاً (با واسطه یا بی‌واسطه) بر نسخه‌ای کهن مبتنی است که افزوده طوسی در پایان متن آمده بوده است.





تصویر ٣٥: دستنویس بشیر آغا، گ b١-a٢: آغاز کتاب





تصویر ۳۶: دستنویس بشیرآغا، گ ۲۲۸۳-۲۲۸۴a: پایان کتاب همراه با افزوده طوسی در شرح داستان سلمان و ابسال

پی نوشتها

۱. حلّ مشکلات کتاب الاشارات و التنبيهات (مشهور به شرح اشارات)، خواجه نصیرالدین طوسی، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویست مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، با مقدمه سیدمحمد عمادی حائری، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه مطالعات اسماعیلی، ۱۳۸۹ ش.
۲. یکی از این نسخه‌ها که در زمان حیات طوسی کتابت شده و ما به علت عدم دسترسی به تصویر آن، در این مقاله به آن نپرداخته‌ایم، نسخه شماره ۲۰۶۵ گنجینه انستیتوی

- خاورشناسی ابوریحان بیرونی تاشکند (ازبکستان) است به کتابت علی بن احمد بن محمد بناکتی در ۱۰ ذی‌الحجه ۶۶۹ ق (دانش پژوه ۱۳۵۸: ۹/ ۱۳۳).
۳. برای متن این افزوده، نک: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ حسن زاده، ج ۳، ص ۱۰۲۲، س ۱۶- ص ۱۰۲۸، س آخر، چاپ دنیا، ج ۴، ص ۵۱ س ۹- ص ۵۷، س ۱۳.
۴. به سبب افتادگی انجامة دستنویس دانشگاه و نبود ترقیمه، تاریخ کتابت این نسخه دانسته نیست؛ اما دانش پژوه (۱۳۳۹: ۸/ ۵۲۷) آن را از قرن هفتم دانسته است.
۵. دستنویس دانشگاه، پایان نسخه (ص ۱۶۹): «إنما ينحل إليه. اشاره إلى قياس المساواة. إنه ربما عرف» (برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۴۴۴).
۶. نخستین صفحه از بخش کهن دستنویس دانشگاه (ص ۲۸) با عبارت «المأخوذ فيه الموضوع الذي ذكره حدا غير حقيقي بحسب الماهية وحدها» آغاز می‌شود (برابر با: طوسی، شرح الإشارات والتنبيهات، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۱۷۲).
۷. برای چکیده‌ای از مقاله وی، نک: چکیده مقالات همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، ص ۴۰-۴۱ و ۵۴-۵۵. لمیر صورت کامل و نهایی مقاله خود را همراه با تصاویری از دو نسخه محفوظ در دانشگاه لیدن در اختیار برخی حاضران همایش - از جمله نگارنده این سطور - گذاشت. مقاله مذکور طبعاً در مجموعه مقالات همایش منتشر خواهد شد.
۸. آقای محمد برکت در حاشیه همایش طوسی و پس از سخنرانی آقای لمیر، به تفاوت جوهر ترقیمه با جوهر متن توجه دادند. نگارنده توجه به این نکته را مرهون یادآوری ایشان است.
۹. منظور، دو قسمت منطق و حکمت از شرح/ اشارات است.
۱۰. در باره دستنویس لیدن باید به یادداشتهایی دیگر نیز توجه داد. بنابر یادداشتهایی در برگ a1، این نسخه در سال ۶۹۵ ق در تملک موسی بن ابی منصور بن الحران المتطبب الإسرائيلي الموصلی بوده و از سال ۷۷۸ ق به تملک ابن المهذب المتطبب المسيحي الموصلی درآمده است. در پشت برگ پایانی (b310) دستنویس لیدن نیز یادداشتی به خط عبدالعزیز بن جمعة بن زید الموصلی (که طبعاً از استادان شرح/ اشارات بوده است) دیده می‌شود. در این یادداشت عبدالعزیز بن جمعة گواهی می‌دهد که بخش حکمت کتاب را یکی از شاگردان وی - که نام وی از یادداشت محو شده - با بحث و مکاشفه بر وی قرائت کرده است. مطابق این یادداشت، محل قرائت در «مدینة السلام بغداد» و آخرین مجلس قرائت در ۱۳ صفر سال ۶۹۱ ق بوده است (تصویر ۷). بنابر گواهی مذکور، دستنویس لیدن در سال ۶۹۱ ق در اختیار شاگرد مشارالیه بوده است؛ همچنان‌که بنابر یادداشتهای برگ نخست در تاریخهای

- ۶۹۱ و ۶۹۵ ق، دستنویس لیدن تحت تملک افرادی طیب و اهل موصل قرار داشته که — دست کم اصالتاً — یهودی و مسیحی بوده‌اند. پس در سالهای ۶۹۱ و ۶۹۵ ق، دستنویس لیدن در اختیار علامه حلی نبوده است. در یادداشت عبدالعزیز موصلی، از شرح اشارات با عنوان «شرح مشکلات الإشارات» یاد شده که به جای خود در خور توجه است (برای عنوان اصیل شرح اشارات و عنوانهای اطلاق دیگر، نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۴).
۱۱. آیا ممکن است که یادداشتهایی از حلی در حاشیه دستنویس لیدن وجود داشته باشد که بتوان آن را پایه اصلی شرح مفقود وی بر شرح اشارات دانست؟ می‌دانیم که حلی دو کتاب در شرح اصل اشارات داشته است (با عناوین بسط الإشارات و الإشارات إلی معنی الإشارات)، و نیز دو کتاب پیرامون شرح طوسی بر اشارات با عناوین ایضاح المعضلات من شرح الإشارات و المحاکمات بین شرح الإشارات (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۰ و پانوش ۲ همانجا). هیچ‌یک از این چهار اثر باقی نمانده است. البته دستنویسی از شرحی بر اشارات در دست است که تألیف آن را به حلی نسبت داده‌اند (درایتی ۱۳۸۹: ۶ / ۴۳۷ ش ۱۶۰۲۷۲). توصیف فهرستنگار این نسخه (نک: همانجا) با احتمالی که اشمیتکه (۱۳۷۸: ۶۶) در باب آثار فلسفی حلی مطرح کرده و از میان رفتنشان را به سبب عدم نوآوری کمتر آنها دانسته است، مطابقت دارد.
۱۲. در باره اشارات گذشتگان به نسخه دستنویس طوسی از شرح اشارات، افزون بر آنچه در مقدمه چاپ نسخه برگردان (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۹-۳۰) آورده‌ایم و ترقیمه دستنویس لیدن، باید از نسخه‌ای یاد کرد که به شماره ۸۷۷ مجموعه فاضل احمد پاشا در کتابخانه کوپرلی (استانبول) نگهداری می‌شود (نک: ششن ۱۴۰۶: ۱ / ۴۳۳-۴۳۴). در پایان این نسخه — که ۲۰۷ برگ دارد — آمده است: «وجد بخط المولی قطب‌الدین الشیرازی مکتوباً علی نسخه شرح الإشارات بخطه بعد ما کتب أنه قابله بنسخه کلها بخط المصنف وکان مکتوباً فی آخر النسخه المقابل بها:.... فرغت من تسویده فی أواسط صفر سنة اربع واربعم و ستمائه» (همان: ۴۳۴/۱). این یادداشت افزون بر آنکه از کتابت نسخه‌ای از شرح اشارات طوسی به دست قطب‌الدین محمود بن مسعود بن مصلح شیرازی (م ۷۱۰) حکایت می‌کند، شاهدی دیگر در باره نسخه اصلی مؤلف با تاریخ ۶۴۴ ق به دست می‌دهد. گفتنی است نسخه کوپرلی در سال ۷۲۷ ق در تملک [تاج‌الدین] محمود بن علی بن محمود حمصی رازی بوده است (همانجا). وی از شاگردان علامه حلی و مؤلف کشف المعاهد در شرح قواعد العقائد طوسی است که دستنویسی از آن به صورت نسخه برگردان منتشر شده است (با این مشخصات:

- محمود بن علی بن محمود الحمصی الرازی، *كشف المعاهد فی شرح قواعد العقائد*، چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه دولتی برلین آلمان، به ضمیمه بخشی از کتاب *الملخص فخر رازی* به خط تاج رازی، مقدمه و فهرستها: زاینه اشمیتکه، تهران، ۱۳۸۶ ش).
۱۳. این اختلافات در ضبط متن عبارت‌اند از (ضبط دستنویس نسخه‌برگردان را درون کمانک می‌آوریم و نشانه صفحه و سطر را بر اساس دستنویس لیدن، تصویر ۸): ص ۸۷b / س ۶: وربما (فریما)، س ۱۲: انفصل (انفصلت)، س ۱۳: مانعة الجمع (مانعة للجمع)، س ۱۴: الفاضل (+ الشارح)؛ ص ۸۸a / س ۵: النقيضین (النقيض)، س ۱۰ افزوده تکمیلی در حاشیه کناره چپ: ليحصل (يحصل)، س ۱۶: يحصل (ويحصل)، س ۲۱ (افزوده تکمیلی در حاشیه کناره راست): هذا الشيء (هو)، س ۲۱: فيقال (+ إنه)، س ۲۵: واحدة (واحد).
۱۴. اینکه متن مندرج در دستنویس لیدن (تصویر ۸) در حاشیه دستنویس نسخه‌برگردان تمام می‌شود، می‌تواند قرینه‌ای بر این باشد که دستنویس نسخه‌برگردان به خط طوسی نیست (برای قاعده کلی احراز صحت یا عدم صحت انتساب یک دستنویس به مؤلف، نک: عمادی حائری ۱۳۸۹: ۲۵-۲۶)؛ مگر آنکه بگوییم طوسی در زمانی که نسخه اولیه را از سواد به بیاض می‌آورده و دستنویس نسخه‌برگردان را تحریر می‌کرده (با فرض صحت انتساب این دستنویس به طوسی)، اشتباهاً بخشی از متن را استنساخ نکرده و بعداً در حاشیه آن را استدرک نموده است.
۱۵. تصویر این نسخه به نشانی YENİ CAMİ ۰۰۰۰۷۶۳ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهداری می‌شود. اصل نسخه‌های مجموعه ینی‌جامع نیز به همین کتابخانه منتقل شده است.
۱۶. پس از این عبارت، نشان هد (به معنی: انتهی) آمده و سپس عبارت «وحسبنا الله وحده و نعم المعین» که پیداست از زبان کاتب نسخه است.
۱۷. افزوده طوسی در نسخه‌های دیگر، میان دو واژه «الیه» و «تنبیه» جای دارد.
۱۸. میکروفیلم این نسخه به شماره ۷۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک: دانش‌پژوه ۱۳۴۸: ۱/۵۲۹).
۱۹. در حاشیه بعضی از برگهای دستنویس بریتانیا، یادداشتهای مقابله و تصحیح دیده می‌شود.
۲۰. برگهای ۱ تا ۱۶۷ این نسخه به شرح اشارات طوسی اختصاص یافته و پس از آن گزیده کمال‌الدین بحرانی از داستان سلامان و ايسال (ترجمه حنین بن اسحق) آمده است (دانش‌پژوه ۱۳۳۲: ۳/۲۵۵).

۲۱. کشف این سهو کار دشواری نیست، چرا که تألیف شرح اشارات خود در سال ۶۴۴ ق پایان پذیرفته است (عمادی حائری ۱۳۸۹: ۱۵).
۲۲. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «هذا آخر المنطق. وفرغ من تحريره أضعف عباد الله وأحوجهم محمد بن يحيى القسم [= القاسم] القزويني العقيقي وقت الإصفرار يوم السبت ببلدة السلطانية - عمرها الله تعالى - في مدرسة [كذا] الرشيدية - رحم الله لبانيها -» (تصوير ۲۲).
۲۳. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «تمت الفن الثاني من طبيعيات الإشارات بحمد الله و منه والصلوة على رسوله محمد وآله الطاهرين. على يد أضعف عباد الله وأحوجهم عبدالرشيد بن احمد بن ابى بكر بن احمد بن محمد الإصفهاني في بلد [كذا] شيراز سنة ۶۷۶» (تصوير ۲۵).
۲۴. متن ترقیمة این کاتب چنین است: «تمت الكتاب والحمد لله أولاً وآخراً وصلواته على من لا نبي بعده. على يد العبد المذنب الراجي رحمه ربه عبدالسلام بن محمد الشوشتری المتطبب ببلدة شيراز - حماه الله تعالى عن الآفات وأهلها من العاصات - يوم الأثنين حادي وعشرين شهر المبارك شعبان سنة أربع وثمانين وستماية هجرية حامداً الله تعالى ومصلياً على خير خلقه محمد واله وأصحابه وأزواجه الطيبين الطاهرين» (تصوير ۲۷).
۲۵. آغاز ص ۶ دستنویس مجلس (تصوير ۲۲) برابر است با: طوسی، شرح الإشارات و التنبیها، چاپ دنیا، ج ۱، ص ۱۱۹. البته شماره گذاری برگهای نسخه جدید است و پس از اسقاط برگها صورت گرفته است. پیداست که شماره گذار - به تخمین خود بر اساس متن کتاب - برگهای اسقاط شده را چهار برگ در نظر گرفته و شماره صفحات را از عدد ۶ ادامه داده است.
۲۶. دستنویس مجلس، ص ۳۶۷-۳۶۹، با این عبارت در آغاز آن: «قال المولى المعظم نصير الملة والحق والدين محمد بن محمد بن الطوسی - سقى الله ثراه -» (نک: تصوير ۲۷).
۲۷. تصوير این نسخه به نشانی ۰۰۰۱۳۱۰ CARULLAH در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهداری می شود. اصل نسخه های مجموعه جارالله افندی نیز به همین کتابخانه منتقل شده است.
۲۸. کاتب نسخه پس از اتمام کتاب، متن مفصلی را به صورت انجامه آورده و در آن از هجوم گروهی از مغولان به نیشابور در سال ۶۹۰ ق و حالات خود به هنگام کتابت شرح اشارات و ... سخن گفته است. آغاز و انجام نوشته طولانی او چنین است: «يقول الفقير الى الله الغنى بالله النجاتي (كذا) محمود بن عمر بن محمود النيسابوري - جعل الله تعالى (اصل: تع) يومه خيراً من أمسه وخلّصه من أسر نفسه - إنها نجمت فتنة في خراسان بزوبرها لتذائب عساكر الترك وتشاجر امراء المغول فهجموا منهم خميس عرمم على نيسابور

صبحه الجمعة لاحدى عشره ليله خلت من ربيع الاخر سنة تسعين وستماية ... طفل اليوم الاربعاء لعشر ليل بقين من جمادى الاولى سنة تسع و ستماية. والحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و الصلوة و السلم على النفوس القدسية و الارواح الفاضلة الكاملة خصوصاً على نبينا المصطفى محمد سيد الورى و على اله مصاييح الدجى» (دستنويس جاراالله، گ a۲۳۸ - b۲۳۸؛ نیز: تصوير ۳۲). با این حال، در برگى از پایان نسخه به خطى جديد آمده است: «هو. هذا المجلد من اوله الى آخره خط افضل المتقدمين و اكمل المتأخرين استاد البشر الحبر المحقق مولانا قطب الملة و الدين الرازى — قدس سره —» (همان، گ a۲۴۱؛ تصوير ۳۴). جاراالله افندى (مالک نسخه) نیز در یادداشتى — به عربى شکسته بسته — در سال ۱۱۴۵ ق، این نسخه را به خط قطب الدين محمد بن محمد رازى (۶۹۴-۷۶۶ ق) و حواشى آن را تعليقات قطب الدين شيرازى (م ۷۱۰ ق) معرفى مى کند: «واعلم ان هذا الكتاب بخط قطب الدين الرازى صاحب المحاکمات... و فى اطرافه تعليقات العلامة القطب الشيرازى... و لقد طالعت شرح الإشارات بخطه...، والان انا فى سنة خمس و اربعين و مائة و الف و انا مشغول بتحشية تفسير البيضاوى... كتبه الفقير الى الله ابو عبدالله ولى الدين جاراالله — حفظه الله —» (همان، گ a۷؛ تصوير ۲۸). در نسخه البته هيچ مستندى كه بتوان آن را به خط قطب الدين رازى دانست، دیده نمى شود.

۲۹. يکى از این فوائد، از امالى (گفته‌هاى) خواجه نصيرالدين طوسى است در باب «ضرورت موت» به عربى؛ و یادداشتى ديگر گفته طوسى است به نقل از استادش فريدالدين داماد به فارسى (در اثبات وحدت واجب الوجود و محدث بودن هر چه جز اوست) با چنين عنوانى در آغاز: «ومن اماليه — طيب الله رمسه — ناقلاً عن استاده فريد الملة و الدين المعروف بـ داماد النيسابورى — جعل الله الجنة مشواه —» (همان، گ a۲۳۹؛ تصوير ۳۳).

۳۰. تصوير اين نسخه به نشانى ۰۰۰۰۱۰۰ BEŞİR AGA (EYÜP) در کتابخانه سلیمانیه (استانبول) نگهدارى مى شود. اصل نسخه‌هاى مجموعه بشيرآغا نیز به همين کتابخانه منتقل شده است.

منابع

- اشمیتکه، زابینه، ۱۳۷۸، *اندیشه‌های کلامی علامه حلی*، ترجمه احمد نمایی، مشهد.
- چکیده مقالات همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ۱۳۸۹.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، ۱۳۳۲، *فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۳، تهران.
- _____، ۱۳۳۹، *فهرست [نسخه‌های خطی] کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ج ۸، تهران.
- _____، ۱۳۴۸، *فهرست میکروفیلیم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، [ج ۱]، تهران.
- _____، ۱۳۵۸، *نسخه‌های خطی*، دفتر نهم (نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های اتحاد جماهیر شوروی و اروپا و آمریکا)، تهران.
- درایتی، مصطفی، ۱۳۸۹، *فهرستواره دستنوشته‌های ایران*، تهران.
- دستنویس بریتانیا: طوسی، نصیرالدین محمدبن محمدبن حسن، *حل مشکلات کتاب‌الاشارات و التنبیها* (مشهور به *شرح اشارات*)، نسخه شماره ۱۰۹۰۱ Or کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)؛ میکروفیلیم شماره ۷۲۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- دستنویس بشیرآغا، همان، نسخه شماره ۱۰۰ مجموعه ایوب بشیرآغا، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).
- دستنویس جارالله، همان، نسخه شماره ۱۳۱۰ مجموعه جارالله، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).
- دستنویس دانشگاه، همان، نسخه شماره ۱۹۱۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- دستنویس لیدن، همان، نسخه شماره ۹۵ OR کتابخانه دانشگاه لیدن (هلند).
- دستنویس مجلس، همان، نسخه شماره ۲۷۸ مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران).
- دستنویس مشکات، همان، نسخه شماره ۲۴۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مجموعه اهدایی سید محمد مشکات).
- دستنویس نسخه‌برگردان، همان، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویس مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، با مقدمه سیدمحمد عمادی حائری، تهران، ۱۳۸۹ش.

دستنویس ینی‌جامع، همان، نسخه شماره ۷۶۳ مجموعه ینی‌جامع، محفوظ در کتابخانه سلیمانیه (استانبول).

ششن، رمضان (و) جواد ایزکی - جمیل آقیکار، ۱۴۰۶، فهرس مخطوطات مکتبه کوپریلی، با مقدمه اکمل‌الدین احسان اوغلی، استانبول.

طوسی، نصیرالدین محمدبن محمد، أجوبة المسائل النصيرية، مشتمل بر بیست رساله، به کوشش عبدالله نورانی، تهران، ۱۳۸۳.

_____ شرح الإشارات و التنبیها [= حلّ مشکلات کتاب الإشارات و التنبیها]، به کوشش [حسن] حسن‌زاده آملی، قم، ۸۳-۱۳۸۴ ش.

_____ همان (الإشارات و التنبیها... مع شرح نصیرالدین الطوسی)، به کوشش سلیمان دنیا، قاهره، [بی‌تا].

عمادی حائری، سید محمد، «مقدمه»، ۱۳۸۹ ش، حلّ مشکلات کتاب الإشارات و التنبیها (مشهور به شرح اشارات)، خواجه نصیرالدین طوسی، نسخه‌برگردان به قطع اصل نسخه دستنویست مؤلف (نسخه خطی شماره ۱۱۵۳ کتابخانه ملی ایران)، تهران.

نظری، محمود، ۱۳۸۹، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مجموعه اهدایی سید محمدصادق طباطبایی)، ج ۲۴ (بخش ۳)، تهران.

